

Галина НЕСТЕРЕНКО

РОЛЬ СИСТЕМИ ОСВІТИ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Стаття присвячена визначенню ролі системи освіти у процесі становлення сучасної української політичної нації та окресленню основних можливих напрямів відповідного впливу. У роботі підкреслено, що актуальність цього напрямку досліджень зумовлена потребою пошуку механізмів і факторів становлення української політичної нації, що є одним із визначальних стратегічних пріоритетів розвитку української держави. При цьому політична нація розуміється як утворена на основі етнічних груп соціальна спільнота, специфічними рисами якої є певний рівень національної самосвідомості та воля до політичної самоорганізації, що зумовлює формування держави з демократичним ладом правління і націленість на спільне майбутнє. Освіта взагалі й національна система освіти зокрема розглядаються як механізм становлення політичної нації.

Термін «політична нація» ми вживаємо для позначення утвореної на основі етнічних груп соціальної спільноти, специфічними рисами якої є певний рівень національної самосвідомості та воля до політичної самоорганізації, що зумовлює формування держави з демократичним ладом правління і націленість на спільне майбутнє.

Становлення української політичної нації сьогодні визначається одним із головних стратегічних пріоритетів розвитку нашої країни, і принципи її формування та самоорганізації відповідно стають визначальними орієнтирами розвитку української держави. Але недостатня розробленість факторів і механізмів виконання поставлених у цьому контексті завдань робить неефективними будь-які кроки в обраному напрямі. У цілому, науковому дослідженню процесів творення чи становлення сучасної української політичної нації присвячено чимало робіт, – зокрема праці І. Варзара, С. Здіорука, В. Крисаченка, М. Михальченка, Ю. Римаренка, М. Степика, Л. Шкляра та інших, але саме розробці відповідних прикладних механізмів приділяється замало уваги.

Однією з найзначніших перешкод на шляху розбудови української політичної нації можна вважати недостатній вплив національної системи освіти на цей процес, чому не сприяє зокрема і недостатня увага науковців до аналізу цього питання. У зв'язку з цим мета даної статті полягає у визначенні ролі системи освіти у процесі становлення сучасної української політичної нації та окреслення основних можливих напрямів відповідного впливу.

Освіта як особливий соціокультурний інститут визріла на ранніх стадіях розвитку цивілізації як необхідне підґрунтя для розгортання процесів соціалізації та інкультурації – первісних і визначальних для нормального функціонування та розвитку будь-якого суспільства. Тому призначенням її на всіх етапах розвитку людства виступало забезпечення засвоєння особистістю властивої конкретному соціуму певної системи цінностей, норм, настанов, зразків поведінки тощо, що виступає необхідною запорукою функціонування цієї особистості як повноцінного члена даної соціальної системи. Саме у зв'язку з цим освіта постає одним із визначальних механізмів самовідтворення етнонаціональних спільнот – як роду, племені, етносу, так і нації. Причому, якщо на більш ранніх етапах розвитку людських спільнот основне навантаження у виконанні функції їх самовідтворення припадало на родинну освіту, то для становлення і консолідації нації як найвищої на сучасному етапі форми організації людства особливого значення набуває саме національна система стандартизованої, масової освіти.

Значення освіти для формування політичної нації та консолідації її населення неабияке. Яскравим підтвердженням цього може бути хоча б приклад із недавньої вітчизняної історії: радянську націю досить конструктивно та ефективно будували із залученням усіх сфер і механізмів суспільного життя, в тому числі й освітньої системи, і стійкість сформованої нації та її впливу на суспільну свідомість виявилася приголомшливою – і досі, через п'ятнадцять років після формального розпаду Радянського Союзу, радянська ідентичність залишається в силі для громадян новоутворених держав, зокрема України (як свідчать численні соціологічні дослідження, ще багато громадян нашої держави ідентифікують себе як радянські люди).

Освіта як компонент складної соціальної системи суспільства виступає специфічною соціальною практикою. Кожне покоління має певне ставлення до загальної системи цінностей, виділяючи частину їх як пріоритетні, інші ж визнаючи другорядними. Вибір на користь тих чи інших цінностей зумовлюється на кожному етапі соціального розвитку багатьма важливими чинниками, серед яких чи не найголовніше місце посідають освітні механізми.

Освіта – це спеціально організований процес засвоєння соціального досвіду і формування на цій основі індивідуального досвіду учнів і студентів із вирішення пізнавальних та особистісних проблем, орієнтований на розвиток особистості, збагачення індивідуального досвіду і розкриття її творчих можливостей. При цьому вона виступає складовою традиційних, але в той

же час і специфічною сферою суспільного життя. Однією з визначальних тенденцій розвитку сучасної освіти у світі взагалі, та в Україні зокрема, є поступове зростання ступеня її відкритості, що робить складнішим процес управління нею. Соціальна інфраструктура, котра постійно розростається, унеможливує автономне закрите існування системи освіти, остання стає відкритою в майбутнє – при цьому не *вписується* в соціальність як її окремий компонент, а щільно *зростається* з її сутністю, стаючи одним із визначальних чинників соціального розвитку. Сучасна цивілізація значною мірою існує та перетворюється завдяки освіті, а одночасно й надалі ставить освіті нові, щоразу складніші завдання. Тому неможливо уявити собі переростання народу України у зрілу політичну націю без відповідних попередніх змін у системі освіти.

Відкритість національної системи освіти України неможлива без досягнення динамічної рівноваги між двома основними процесами – функціонуванням та розвитком, що вже давно визнано запорукою оптимальної освіти. Між тим слід зазначити, що у вітчизняній системі освіти все ще зберігається пріоритет функціонування перед розвитком, що часто приходить у суперечність із кардинальними змінами соціокультурної та політичної ситуації у країні. У цьому зв'язку слушною є думка російської дослідниці Г. Петрової про те, що управляти сучасною освітою – означає управляти її розвитком, і такий поворот в управлінській діяльності змінює її характер у бік набуття нею рис гнучкості, ситуативності, концептуальності, можливості та готовності корегування цілей, стратегій тощо [4].

Концептуально розвиток сучасної системи освіти України однозначно визначено напрямом євроінтеграції за посередництва реалізації принципів Болонської декларації, але ця тенденція характеризується кількома значущими недоліками. По-перше, поки що вона знаходить слабке і занадто поступове втілення в дійсності, охоплюючи незначну кількість вищих навчальних закладів. По-друге, вона здебільшого стосується змін у навчально-методичній сфері, і тому має слабкий вплив на перетворення суспільства в напрямі політичної нації. Натомість спрямування освітніх трансформацій в європейський контекст повинне керуватися загальнокультурними чинниками, а не прикладними мотивами на кшталт єдиного освітнього простору та ринку праці, єдиної системи оцінювання знань тощо. За висловом М. Степико, «наша орієнтація на Європу означає не вибір континентального простору і не входження до співтовариства держав у цьому континентальному просторі, а плекання культури цивілізованого існування й розвитку» [2, 207-208]. Тому «Болонські» зміни у вітчизняній системі вищої освіти повинні стосуватися не стільки методик викладання та оцінювання, скільки змісту навчально-виховного процесу – тільки таким чином вони органічно сприятимуть і визріванню української політичної нації. У цьому контексті варто підкреслити, що безперервна освіта не тільки здатна стати засобом підтримки людини у кризових соціальних умовах, але й сприяти розгортанню інноваційних соціокультурних проектів, у ході яких створюється

принципово новий продукт. Саме таким «принципово новим» проектом для пострадянської України є становлення української політичної нації на основі українського населення.

Необхідною складовою відповідних до побудови української політичної нації змін змісту навчально-виховного процесу слід вважати поширення громадянської освіти — останню можна розуміти як інтегровану галузь соціогуманітарних знань, завдання якої полягає в підготовці молодих громадян до життя в умовах демократії. У загальному плані цей напрям орієнтує на розвиток особистості з високим рівнем демократичної культури та усвідомленням ідей індивідуальної свободи й громадянської відповідальності. На цій основі має відбуватися поступове проникнення громадянських знань в існуючі дисципліни соціально-гуманітарного циклу.

Посилення значущості громадянської освіти громадян на тлі загального підвищення їх інтелектуального потенціалу тісно пов'язані з правом і правовою культурою, оскільки право постає одним із найістотніших факторів стабілізації суспільного розвитку. Право як специфічна частина загальної культури є необхідною умовою входження особистості в суспільне життя, особливо в умовах сучасної цивілізації, коли людина з пасивного спостерігача перетворюється на активного учасника процесів соціальної самоорганізації. Конституційне закріплення прав людини та громадянина повинне мати необхідне продовження в їх практичній реалізації, що вимагає відповідної правової освіти молоді будь-якого фаху. Без цього побудова правової держави та громадянського суспільства не має жодної перспективи. Освіта, таким чином, постає однією з визначальних складових соціального ладу та згоди в суспільстві, а одним із найголовніших завдань розвитку освіти на сучасному етапі розбудови України є реформування системи управління освітою з урахуванням необхідності тісної взаємодії зі складовими громадянського суспільства, які формуються одночасно зі становленням правової держави.

У цьому контексті можна виділити ще один чинник, який перешкоджає сприянню освіти становленню української політичної нації — домінування адміністративних методів організації управління, що стоїть на заваді демократизації самого освітнього простору. Так, у 2002 році, за даними емпіричних досліджень, понад три чверті управлінців ВНЗ віддавали перевагу адміністративним методам управління. Щоправда, позитивним є те, що цей показник нижчий серед управлінців зі стажем до п'яти років — це свідчить про певний рівень їх готовності до змін і дає підстави сподіватися на поступове подолання адміністративних методів управління освітою [3].

Демократію, яка є необхідною умовою формування української політичної нації, неможливо встановити декретним шляхом; демократизація суспільства нереальна без попередньої демократизації всіх ланок системи освіти — і управлінської, і викладацької діяльності, і їх взаємодії, і самого діалогу між викладачами та студентами. Визначальною ознакою громадянського суспільства та вирішальною передумовою справді демократичної

держави постає відповідний стан суспільної свідомості із адекватним відображенням демократичних цінностей та подальшим вираженням їх у демократичній поведінці.

Поступова демократизація самої системи освіти потребує надання поглиблених теоретичних знань із сутності, передумов і перспектив розвитку демократії як явища і політичного режиму. У зв'язку із цим позитивним було б поширення викладання навчальної дисципліни «Основи демократії» принаймні у вищих навчальних закладах. Сучасні реалії характеризуються викладанням цієї дисципліни тільки в деяких ВНЗ для студентів дуже обмеженого кола спеціальностей як експеримент. Натомість впровадження цього курсу в навчальні плани для всіх спеціальностей (як соціогуманітарних, так і природничо-наукових) необхідне на сучасному етапі для формування в українській молоді базових знань із сутності демократичних перетворень, етапів демократичних переходів та для ознайомлення їх із відповідним досвідом інших країн, які вже здійснили цей перехід. Викладання «Основ демократії» може сприяти формуванню демократичної свідомості та навіть демократичного менталітету громадян (причому і студентів, і самих викладачів) як запоруки демократичної соціальної поведінки. У процесі викладання цієї дисципліни можливе також сприяння розвитку політичної активності та набуття відповідних навичок, подолання фрагментарності політичної свідомості і формування на цій основі громадянської політичної культури, без чого становлення української політичної нації видається нереальним.

Окреслене завдання демократизації свідомості викладачів та студентів потребує також викладання теоретичних засад самого феномену «політична нація» та «українська політична нація», адже остання виступає стратегічним пріоритетом розвитку України, проте із сутністю цього феномену, із різноманітними концепціями та досвідом формування західних політичних націй знайомі хіба що науковці та політики. Тому викладання цих аспектів відповідною окремою темою в курсах політології, філософії, соціології тощо вбачається необхідним. Зокрема, в рамках курсу філософії у ВНЗ і досі викладання теоретичних засад нації обмежується ленінсько-сталінським її визначенням, почасти із плутаниною термінів «нація» та «національність», що може спричинювати нетолерантне ставлення до представників інших етносів. Це особливо актуально саме для України як для поліетнічної держави, консолідація різних етнічних груп у рамках якої постає важливою запорукою консолідації політичної нації.

Тому значущою складовою процесів становлення та розвитку української політичної нації, на яку можуть впливати механізми освіти й виховання, є формування національної ідентичності українців як цілісної етнополітичної спільноти. Проблема, яка стоїть на заваді виконання цього завдання, полягає в тому, що, починаючи з моменту здобуття державної незалежності в 1990 році, здебільшого культивується українська етнічна (а не національ-

на) ідентичність та ідентичності інших етнічних груп, представники яких мешкають в Україні. Часто сформовані таким чином етнічні ідентичності вступають у суперечність із загальнонаціональними напрямами стратегічного розвитку, що може загрожувати безпеці держави. У зв'язку з цим слід чітко розділяти два поверхи ідентичності: етнічну (яка в першу чергу визначається місцем народження та культурою пращурів) та національну (сила якої залежить від ступеня підтримки громадянином держави, на території якої він проживає, та від бажання брати участь в її суспільно-політичному житті) і виховувати розуміння цього в студентів та учнів.

У рамках функціонування освітніх механізмів важливим і дієвим фактором консолідації політичної спільноти виступає мова, хоча стосовно української політичної нації наразі не можна стверджувати однозначно про позитивний вплив державної мови на згуртування населення. З одного боку, єдність мови – необхідна передумова реальної єдності громадян та їх суспільного життя, з іншого ж боку (враховуючи те, що протягом більш як півсторіччя населенню України насаджувалася російська мова, яка практично стала рідною не для одного покоління) – надмірне культивування української мови «згори», навпаки, може стати фактором дезінтеграції української спільноти. При цьому слід враховувати, що на сучасному етапі поступова популяризація саме української мови як національної необхідна, оскільки будь-яка нація здатна надовго завоювати власну нішу у світовому просторі виключно за умови власної унікальності, а молода українська нація поки що не може вирізнитися з-поміж інших ні яскравими економічними показниками, ні вражаючою силою політичної системи – лише унікальністю національної культури, однією з найяскравіших складових якої є українська мова.

При цьому перед розв'язанням даної проблеми постає складність вибору між організаційним досягненням зазначеної мети та самоорганізаційними процесами, про які не можна забувати. Необхідне компромісне рішення проблеми розподілу сфер впливу механізмів самоорганізації та організації. Організаційні структури можуть і повинні мовою внутрішнього використання мати ту, яка відповідає інтересам нації і потребам сформованої задля її безпеки держави. Важко заперечити, що поруч із органами державного управління, державними засобами масової інформації, органами контролю за правопорядком тощо до організаційних структур слід відносити й освітянські заклади. Щоправда, ми згодні з думкою Л. Бевзенко стосовно того, що обирати мовну політику у сфері освіти слід дуже обережно, і що ВНЗ як структури, які мають традицію та живуть за самоорганізаційними законами, не варто намагатися перевести на іншу мову зовнішнім регулюючим впливом [1, 386]. Для цього дійсно слід лише створювати сприятливі умови, зокрема, починаючи з переходу на державну мову організаційної складової вищих навчальних закладів (тобто їх управлінської ланки). Водночас потрібно створювати відповідні умови і для студентів, стосовно чого маємо достатньо вагомих аргументів.

Необхідно, щоб студенти мали вибір принаймні з двох альтернатив із приводу того, якою мовою їм спілкуватися з тематики кожної навчальної дисципліни. Одну мовну альтернативу пропонують підручники, більшість найновіших із яких написані російською. Забезпечити досяжність для студентів другої мовної альтернативи – завдання викладачів. Держава як найбільша організаційна структура спрямовує свою мовну політику на розширення ареалу використання української мови. Теоретично на сучасному етапі всі навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах повинні викладатися українською мовою, але на практиці навчання та виховання це реалізується повною мірою тільки в Києві та західних регіонах України. Зняття цього недоліку неможливе без посилення контролю в рамках кожного ВНЗ за мовою викладання навчальних дисциплін. Іншими словами, маємо парадоксальну ситуацію: докладається багато організаційних зусиль для утвердження позицій української мови, а реальні соціальні тенденції свідчать про марність цих регулюючих спроб. Щоб покращити становище принаймні на рівні вищих навчальних закладів (з яких суспільство згодом отримує повноправних членів й активних учасників соціального життя), слід *не вимагати* від студентів розмовляти українською мовою, але *надавати* їм таку можливість – адже при спілкуванні з ними виключно російською мовою така можливість відбирається.

Звісно, мову внутрішнього використання, прийняту в кожному самоорганізаційному утворенні, неможливо змінити зовнішнім лінійним впливом без загрози існування цьому утворенню. Але викладачі мають неабияку можливість змінити відношення студентів до національної мови за посередництвом позитивної мотивації. Адже на рівні окремої особистості варіативність самоорганізаційного структурування постає як внутрішня готовність до ідентифікації з деякими мовними спільнотами. На користь якої з них буде зроблено особистісний вибір майбутнього спеціаліста, можуть вирішити як випадковість, так і певні корегуючі зусилля з боку викладача. Тим більше, що випускати у професійний світ молоду людину з вільним володінням лише однієї мови означає створювати для неї додаткові труднощі, і ми просто не маємо на це морального права. Адже сьогодні в Україні в рамках будь-якої професії існують як російськомовні, так і україномовні структури, і, якщо людина опиниться в останніх, недостатність україномовних навичок може спричинити її дезорієнтацію у власній спеціальності та професійну непридатність.

Мова внутрішньоструктурних комунікацій – одна з атрибутивних характеристик будь-якої соціальної системи, в тому числі і вищого навчального закладу. Тому всі конструктивні висновки, що пропонує самоорганізаційний підхід із цього приводу, мають безпосереднє відношення до проблеми консолідації задля посилення корпоративних ефектів в Україні і самовідтворення української політичної нації. Що більшою буде частка україномовних організацій на території нашої держави, то більш українською, зрештою, буде й Україна.

У процесі самоорганізаційного розв'язання суперечності між українською та російською мовами в системі вищої освіти варто виховувати у студентів етичність щодо мовного питання: студенти мають розуміти, що відповідати співрозмовнику слід тією мовою, якою він звертається, і сприймати це як необхідну складову професійної етики. У зв'язку з цим можна вважати конструктивним впровадження навчальної дисципліни «Професійна етика та етикет» у рамках кожної спеціальності або принаймні викладання основ мовної етики в рамках психологічних дисциплін чи загального курсу етики.

Значною перешкодою на шляху поширення використання української мови у навчальних закладах є низький рівень видання підручників державною мовою. Для подолання цієї проблеми необхідно, по-перше, щоб вищі навчальні заклади брали на себе витрати з видавництва літератури і функції з її розповсюдження (як по бібліотеках, так і для продажу студентам і всім бажаючим). Другою ж передумовою є підвищення у викладачів мотивації для написання україномовних підручників із кожної навчальної дисципліни (оскільки самомотивація не завжди виявляється дієвою, то у виконанні цього завдання значна роль належатиме завідувачам кафедр і менеджерам ВНЗ, які відповідають за наукову та навчально-методичну роботу).

Аналогічною сьогодні є ситуація і з мережею Інтернет, ресурсами якої поступово починає користуватися все більша кількість студентів для підготовки до занять. Тут проблема також полягає в тому, що в Інтернеті є набагато більше сайтів російських бібліотек, якими можуть скористатися студенти, і більше російськомовних інформаційних пошукових систем. Вирішення цієї проблеми також значною мірою покладається на вищі навчальні заклади, хоча ініціатива, напевно, має виходити з Міністерства освіти і науки. Кожна кафедра повинна мати власний сайт, на якому була б розміщена інформація зі спеціальностей кафедри, всіх навчальних дисциплін із текстами лекцій, планами семінарських занять, переліком літератури та екзаменаційними питаннями українською мовою; повинні також бути виставлені всі наявні літературні джерела за спрямуванням кафедри, переважно українською мовою. У такому разі студенти (особливо заочного відділення) не матимуть необхідності навчатися в бібліотеці за російськомовними підручниками. Для реалізації цього завдання необхідне залучення зусиль не тільки самих викладачів, але й відповідного підрозділу ВНЗ з інформаційних технологій.

Підсумовуючи основні позиції проведеного у статті аналізу, слід виділити такі основні напрями, за якими освітня система України може сприяти становленню української політичної нації:

- розвиток української культури як національної (на противагу однобічному піднесенню етнічних культур, в тому числі й культури українського етносу) із вихованням у студентів та учнів почуття причетності до неї;
- змістовний (а не тільки навчально-методичний) розвиток системи освіти в напрямі європейської та загальноосвітової культури;

- досягнення оптимального балансу між функціонуванням національної системи освіти та її розвитком у визначеному напрямі зі збільшенням ступеня відкритості;
- посилення ідентифікації студентів із українською політичною нацією;
- реальне забезпечення студентів навичками спілкування державною мовою та україномовними підручниками, повністю відповідними українській дійсності;
- розвиток демократії в освітньо-виховному процесі та демократичності свідомості учнів (студентів) і викладачів;
- розвиток політичної свідомості, політичної активності та політичної культури молоді;
- поширення громадянської освіти із викладанням основ демократії та теоретичних засад феномену політичної нації у вищих навчальних закладах.

Зрозуміло, що запропоновані в рамках цих напрямів зміни змісту навчально-виховного процесу вимагають детальнішого аналізу представниками педагогічної галузі. Практична демократизація освітнього простору в Україні потребує також теоретичного і практичного опрацювання досвіду громадянської освіти в розвинених демократичних країнах, що слід вважати перспективним напрямом подальших розвідок у руслі окресленої проблеми.

Література:

- Ў Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
- Ў Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.
- „Ў Мазак А. Управління освітою в умовах демократизації суспільних процесів // Освіта і управління. – 2004. – Том 6. – № 4. – С. 49-52.
- ЇЎ Петрова Г.И. Коммуникативная онтология и современное образование // Философия образования. – 2004. – № 2. – С. 3-8.

Галина Нестеренко. Роль системы образования в становлении украинской политической нации

Статья посвящена определению роли системы образования в процессе становления современной украинской политической нации и анализу основных возможных направлений соответствующего влияния. В работе подчеркнута, что актуальность этого направления исследований обусловлена потребностью поиска механизмов и факторов становления украинской политической нации, что является одним из определяющих стратегических приоритетов развития украинского государства. При этом политическая нация понимается как образованное

на основе этнических групп социальное сообщество, специфические черты которого – определенный уровень национального самосознания и воля к политической самоорганизации, что обуславливает формирование государства с демократическим правлением и нацеленность на общее будущее. Образование вообще и национальная система образования в частности рассматриваются как механизм становления политической нации.

Уточню, что в данном случае речь идет о формировании политической нации, а не о формировании этнической группы. Этническая группа – это группа людей, объединенных общими чертами внешности, языком, традициями, культурой. Политическая нация – это группа людей, объединенных общими чертами самосознания, волей к политической самоорганизации, общими интересами. Образование вообще и национальная система образования в частности рассматриваются как механизм становления политической нации.